

1. ULUSLARARASI TÜRK TIP TARİHİ KONGRESİ
10. ULUSAL TÜRK TIP TARİHİ KONGRESİ
BİLDİRİ KİTABI

1st INTERNATIONAL CONGRESS ON THE TURKISH HISTORY OF MEDICINE
10th NATIONAL CONGRESS ON THE TURKISH HISTORY OF MEDICINE
PROCEEDINGS BOOK

20 – 24 Mayıs 2008 / 20 – 24 May, 2008

-ÇİLT - I (Vol. - 1)

Editörler

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir

Prof. Dr. Öztan Öncel

Prof. Dr. Yusuf Küçükdağ

Yrd. Doç. Dr. Berrin Okka

Dr. Sezer Erer

CERRAH MES'ÜD'UN "TERCÜMETÜ'L-HULÂSA Fİ-FENNİ'L-CİRÂHA"SI

TERCÜMETÜ'L-HULÂSA Fİ-FENNİ'L-CİRÂHA WHICH WAS WROTE BY CERRAH MES'ÜD

Doç. Dr. Muhittin Eliaçık

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kırıkkale

E-mail: meliacik63@yahoo.com

Summary

The İslamic medicine which ate from İslam was source with its side branches as benefit from medicine of Greek-Alexandria, İndia and Persia from centuries to world medicine and many scientists got. Also principle of Quran and Hadith on health and medicine which determine principles of İslamic medicine existing many named Tıbb-ı Nebevî as a handbook. Many authorities appeared in world İslamic in 10-11th centuries and medicine of İslam to summit ascends with İbni Sînâ. Near 30-35 Turkish medicine work was fixed in Anatolia in 14-15 th centuries written as reconciliation and translation. Tercümetü'l-hulâsa fî-fenni'l-cirâha which was wrote by Cerrah Mes'üd is a from these Works. This work was wrote by reîsü'l-cerrâhîn (chief of surgeons) Şeyh Ebû Tâhir bin Muhammed-i Arabî for wounds of Me'mun that 5 th Abbasid caliph. This work which was Persian-Pehlevish was translated by Cerrah Mes'üd for its goodish light as thirty chapter to Turkish. Cerrah Mes'üd that do not adequate knowledge about his life not appear as a famous face according to scientists of medicine of this period.

Giriş

İslam tıbbı asıl gıdasını İslamiyet'ten alarak ve Grek-İskenderiye, Hint ve İnan tıbbından da geniş ölçüde faydalanarak yan dallarıyla birlikte bir ilim ve sanat dalı olarak asırlarca dünya tıbbına kaynak ve örnek olmuş, bir ekol haline gelen pek çok alim yetiştirmiştir. Grek tıbbından önemli ölçüde istifade etmekle birlikte metafizik ve kozmolojik bakımdan ilke ve köklerini İslamî gelenekten alarak gelişip orijinaliteyi yakalamıştır. Sağlık ve tıp konularında Kur'an ve hadislerdeki talimatlar bir bütün olarak İslam tıbbının köklerini ve ilkelerini belirlemiş, İslam peygamberi Hz.Muhammed bizzat tıp ve sağlıkla yakından ilgilenmiş ve buna bağlı olarak da Tıbb-ı Nebevî adı altında İslam ülkelerinde bir sağlık el kitabı olarak elden ele dolaşan birçok telif veya tercüme eser yazılmıştır. İslam medeniyeti diğer konularda olduğu gibi tıp konusunda da kendi yapısına uygun kurum ve anlayışlar geliştirmiş ve köken itibarıyla hıristiyan, yahudi veya zerdüşti bir temele dayanan hekim imajı zamanla iyice İslamlaşmış hakîm(bilge) biçimine dönüşüvermiştir. Bu biçim hem hekim(tabib) hem de hakîm(filozof) olan bir tip ortaya koymuştur. Kindî'den İbni Sînâ ve İbni Rüşd'e kadar ilk İslam filozoflarının çoğu aslında usta bir hekim olup Er-Râzî ve İbni Sînâ tıp sahasında rakipsiz otorite olmuşlardır(Nasr, 1989:154). İslam dünyasında 10-11. yüzyıllarda çok sayıda tıp otoritesi yetişmiş olup Bağdat'ta dahiliye alanında

Ali bin Abbas el-Mecûsî, Endülüs'te de Ebülkasım ez-Zehrâvî(ö1013) Tasrif adlı resimli ilk tıp kitabıyla müslüman cerrahların en önde gelenleri olmuşlar, aynı dönemde, Tezkiretü'l-kehhâlî adlı eseriyle Ali bin İsa el-Kehhâl(ö.10339) da göz hekimliğinde otorite haline gelmiştir. Daha sonra sultânü'l-etibbâ olarak bilinen, tüm dünya tıbbının otorite kabul ettiği, Batı'da Avicenna adıyla bilinip ansiklopedik bir tıp kitabı olan El-Kânûn fi't-tıbb adlı eseri Conan ismiyle Latince'ye çevrilip yıllarca ders kitabı olarak okutulan İbni Sînâ(980-1037) yetişmiştir. İslam tıbbı İbni Sînâ'dan sonra giderek mahallileştiğinden Selçuklu-Osmanlı dönemleri Türk-İslam tıbbı olarak adlandırılmış(Nasr, 1989:179; Tokaç, 2000:6); ancak bu dönemde de pek çok tıp alimi yetişmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti ve beylikler döneminde Anadolu'da medrese, hastane ve sosyal yardım kurumları kurulmuş, bilim ve kültür hareketleri teşvik ve himaye edilmiştir. Özellikle Germiyanoglu, Candaroglu, Aydınoğlu ve Karamanoglu beylikleri döneminde telif veya tercüme olarak aralarında tıp kitaplarının da bulunduğu birçok eser yazılmıştır.

İlk Türkçe Tıp Eserleri

Anadolu'da 13.yy sonlarından 15.yüzyıl başlarına kadar telif veya tercüme olarak yazılmış yaklaşık 30-35 civarında Türkçe tıp eseri tespit edilmiştir. Bu eserler üzerindeki inceleme-araştırmalar (Şehsuvaroğlu, 1957:78-93; Süveren-Uzel, 1988:126-142; Şeşen, 1993:11-20; Tokaç, 2000:11-33) ve yapılan lisans üstü tezleriyle bilinmeyen başka tıp eserleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu coğrafyada 14-15.yüzyıllarda telif veya tercüme olarak yazılmış bilinen ilk Türkçe tıp eserleri şunlardır:

Hakim Bereket, *Hulâsa ve Tuhfe-i Mübârizî*

İshak bin Murad, *Edviye-i Müfredede*

Hekim Hacı Paşa, *Müntehâb-ı Şifâ, Teshîlü's-şifâ, Kitâbu şifâü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm*

Yazarı bilinmeyen *Müfredat-i İbni-i Baytar ve Kâmilü's-sınâti't-tıbbiye* tercümeleri

Ahmedî, *Tervihü'l-ervâh*(10100 beyit)

İbni Şerif, *Yâdigâr*)

Hekim Hayrettin, *Hulâsatu't-tıbb ve el-Akrabadin*

Şirvanlı Mahmud, *Kemâliyye, Mürşid, İlyâsiyye, Sultâniyye, Tuhfe-i Murâdî*

Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1468) *Cerrâhiyetü'l-Hâniyye, Akrabadin tercümesi,*

Mücerreb-nâme

Cerrah İbrahim, *Alâim-i Cerrâhîn Tercümesi*

Cerrah Mes'ûd, *Kitâb-ı Hulâsa-ı Tıbb(Tercümetü'l-hulâsa fi-fenni'l-cirâha)*

Mümin bin Mukbil, *Zahire-i Muradiyye, Miiftâhu'n-nûr ve Hazâinu's-sürûr.*

Musa bin Mes'ûd, *Bahnâme-i Padişâhî*

Ahmed-i Dâî, *Tıbb-ı Nebevî Tercümesi (Şifâ fi't-tıbb el-müsned alel-Mustafa)*

Hekim Abdülvehhab, *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb, Kanunçe fi't-tıbb Tercümesi*

Hekim Beşir Çelebi, *Mecmuatü'l-fevaid*

Hekim Ahi Çelebi(1436-1524), *Fâide-i Hâssât*

Akşemseddin(1390-1459), *Mâidetü'l-hayât*

Ebülhayr Ahmed, *Saydele-i Ebî Reyhân*

Eşref bin Muhammed, *Hazâinü's-Sa'âdât*

Yazarı bilinmeyen *Kitâbu'l-muhimmât*

(Tokaç, 2000:11-33)

Cerrah Mes'ûd: Tercümetü'l-Hulâsa Fî-Fenni'l-Cirâha

Anadolu'da 14-15.yüzyıllarda telif veya tercüme halinde yazılmış Türkçe ilk tıp eserlerinden birisi de Cerrah Mes'ûd'un Farsçadan tercüme ettiği yukarıdaki eserdir. Bu eser, yukarıda sayılan ilk Türkçe tıp kitaplarına göre hakkında çok az şeyin bilindiği ve henüz derinlemesine incelenmemiş bir eser olarak görünmektedir. Yapılan çalışmalarda eserden birkaç cümleyle alıntı yapıp nüsha bilgileri verilmişse de eser ve yazarıyla ilgili yeterli bilgi verilmemiştir (Süveren-Uzel, 1988:126-142; Tokaç, 2000:24). Bildiğimiz kadarıyla eserin içine girilerek yapılmış ayrıntılı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Tarafımızca incelenmiş olan bu eser yakında neşredilecektir. Eserin bilinen nüshaları Süleymaniye Kütb. Fatih 3550'de, aynı kütüphane İsmihan Sultan 332'de ve Bursa Haraççioğlu 1149/1'dedir. İncelediğimiz nüsha Süleymaniye Kütb. Fatih 3550'de bulunan nüsha olup bu nüshanın en başında "Tercümetü'l-hulâsa fî-fenni'l-cirâha, müellif: Ebû Tâhir Muhammed, mütercim: Cerrah Mes'ûd" kaydı vardır ve sonraki sayfada "Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-ı Tıbb der-te'lif-i Hazret-i İbni Mes'ûd rahmetullahi taâlâ (Cerrâhnâme-i Mes'ûdünün Türkî tercemesidir)" notları yazılıdır. Eserin herhangi bir yerinde yazıldığı tarihle ilgili hiçbir kayıt bulunmamaktadır. İstinsah mı, müellif nüshası mı olduğu da belli değildir. Eserin sonundaki temmet kaydında tarih ve yazarının belirtilmeyişi müellif nüshası olduğu intibahı doğursa da bir kesinlik ifade etmemektedir. Bütün bunlara rağmen eserde geçen "eytmış, dilerin, yazupdururun, görüpdururun, sağaldupdururun, kılurun" gibi fonetik hususiyetle eserin 14.yy sonlarıyla 15.yy başlarında yazıldığı intibahı vermektedir.

Eserin Yazarı ve Metodu

Hakkında yeterli bilgi bulunmayan Cerrah Mes'ûd dönemin diğer tıp bilginleri Hakim Bereket, Hacı Paşa, Şirvanlı Mahmud gibi tanınıp bilinen bir cerrah olarak gözükmemektedir. Zira diğer eserlerde birbirlerinden yapılan alıntı ve iktibaslar bu eser için pek geçerli değildir. Bu durum eserin tercüme olmasından kaynaklanmıştır diyebiliriz; ancak, yazmanın başında geçen "Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-ı Tıbb der-te'lif-i Hazret-i İbni Mes'ûd rahmetullahi taâlâ notundaki "Hazret-i" ifadesi Cerrah Mes'ûd'un büyük ve hatırı sayılır bir alim olduğuna da işaret sayılır. Bir başka husus da Farsça'dan yaptığı Süheyl ü Nevbahâr ve Ferhengnâme-i Sa'dî tercümeleriyle tanınan Hoca Mes'ûd'un yaklaşık aynı dönemde yaşamış olması (14.yy sonları) ve Cerrah Mes'ûd'la aynı kişi olup olmadığı hususudur. Eserin önsözünde geçen "Badehı ben zaîf ü nahîf Cerrah Mes'ûdun nüsha eline düşdi gördüm kim kimisi pârsça ve kimisi pehlevî dilince karışık vâki olmuş ciddü cehd idüp Türkîye döndürdüm tâ kim her mübtedîye âsân ola" ifadeleri Cerrah Mes'ûd'un tıpkı Hoca Mes'ûd gibi Farsçadan tercüme yapıldığını göstermektedir. Ayrıca, eserin herhangi bir devlet büyüğünün teşvikiyle yazılmayıp sadece acemilere yol göstermek için kaleme alındığının belirtilmesi de Hoca Mes'ûd ile bağlantılı kurulabilecek bir başka ipucudur. Zira Hoca Mes'ûd da kimseye eser sunmamış, sadece yardımcı olup hayır dua kazanmak için eser yazmış veya tercüme etmiştir. Bu düşüncelerimiz şimdilik bir varsayımdan ibarettir; ancak, inceleme ve araştırmalarımız ilerledikçe bu konunun aydınlığa çıkacağına inanıyoruz.

Eser, Abbasîlerin 5.halifesi Me'mûn(813-833)'un vücudunda çıkan yaralar üzerine kaleme alınmıştır. Halifenin tedavi edilmesi vesilesiyle reisü'l-cerrâhîn Şeyh Ebû Tâhir bin Muhammed-i Arabî "Hulâsa fî-fenni'l-cirâha" adıyla eseri yazıp ortaya koymuştur.

Eserin önsözünde Halife Memun'un vücudunda yaralar çıkınca doktorların onu hayli zahmet

çekerek tedavi ettikleri, sıhhat bulunca da bütün tabiplerini ve cerrahlarını toplayıp onlardan insanların okuyup istifade etmeleri için bütün yaraların tedavisi için bir kitap yazmalarını istediği belirtilir. O mecliste bulunan cerrahların reisi(reisü'l-cerrâhîn) Şeyh Ebû Tâhir bin Muhammed-i Arabî de halifeye tıp ilminin derya olduğunu, üstadların insan hastalıklarının tedavi ve ameliyatında aciz kalıp bu ilmin sonuna eremediklerini; fakat her hastalığa tecrübe olunmuş tedavi ve ilaçların toplanıp yazılması için çalışılması gerektiğini söylemiş ve Hulâsa adlı tıp kitabı böylece kaleme alınmıştır. Hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Cerrah Mes'ûd da bu eserin nüshası eline geçince Farsça-Pehlevîce karışık olan bu eseri iyice anlaşılması için Türkçeye çevirmiştir. 30 bölüm halinde düzenlenmiş olan eserin bölümleri şöyledir:

1. bölüm tıp ilmine dair, 2. bölüm yaralar, 3. bölüm maddeler, 4. bölüm fıtık(debe), 5. bölüm ok temrenleri, 6. bölüm ısırıklar(yılcık hastalığı), 7. bölüm dübeylet(çıban), 8. bölüm çıkıklar, 9. bölüm kırıklar, 10. bölüm hûre(gangren, yenirce, kesme), 11. bölüm kabarcıklar, 12. bölüm baş ağrısı, 13. bölüm göz hastalıkları, 14. bölüm ciğer hastalıkları, 15. bölüm böbrek hastalıkları, 16. bölüm bağırsak hastalıkları, 17. bölüm mesane(kavuk) hastalıkları, 18. bölüm tüm mafsallar, 19. bölüm gut(nikris) hastalıkları, 20. bölüm basur hastalıkları, 21. bölüm cinsel hastalıklar, 22. bölüm karında su birikmesi(istiskâ) hastalığı, 23. bölüm humma hastalıkları, 24. bölüm tüm kemikler, 25. bölüm damarlar ve sinirler, 26. bölüm tüm yakılar, 27. bölüm tüm merhemler, 28. bölüm tüm yağlar, 29. bölüm tüm zerûrlar(eski yaraları iyileştirici, tomurcuk), 30. bölüm tüm macun ve terkipler.

Eserin önsözünde eski tıpla ilgili kısaca verilen teorik bilgilerden sonra, antik çağdan beri gelenek haline gelmiş olan yöntemle baştan ayağa tüm hastalıklar 30 bölüm halinde anlatılmış, teşhis, tedavi, ilaçlar, kullanılan droglar ve terkipleri verilmiştir. Eserde sıkça "kavl-i Ebû Ali Sînâ, kavl-i Bokrat Hekim, kavl-i Calinus" ifadeleriyle alıntılar yapılmıştır.

Eserin Muhtevası

Birinci bapta insan vücudu tanıtılarak tıp biliminde genel deontolojik bilgiler verilir. Allah'ın Adem'i yüce bir makamda ve 15 türlü cüzden meydana getirdiği söylenip bu cüzlerin kan, safra, balgam, sevda, deri, sinir, damar, et, yağ, kas kemik, kıkırdak, turnak ve kıl olduğu belirtilir. Hekimlerin dört unsurun dört ahlata karşılık geldiğini bilerek sıcak ve yaş olan kanı sıcak ve yaş olan havaya; safrayı sıcak ve kuru olan ateşe; soğuk ve yaş olan balgamı soğuk ve yaş olan suya; soğuk ve kuru olan sevdayı soğuk ve kuru olan toprağa benzettikleri söylenir ve Allah'ın bu dört erkânı sebep kılarak bir damla nutfeden Adem'i yaratıp akıl ve canla onu yükselttiği anlatılır. Devamla, hacamat dört türlü olup ilki sıcak ve yaş olduğundan kanın arttığı bahar günündedir ve ilaç ona göre verilmelidir. İkincisi sıcak ve úuru olduğundan safranın arttığı yaz günündedir ve ilaç ona göre verilmelidir. Üçüncüsü soğuk ve kuru olan güz mevsiminde olup ilaç ta ona göre verilmelidir. Dördüncüsü soğuk ve yaş kış gününde olup ilaç sıcak olmalıdır. Kan baskın olmanın alameti benzin úuzıl, beden sıcak, kol damarının dolu ve tez atar, bevlin de kızıl ve sığ olmasıdır. Safra baskın olmanın alameti buğday tenli, bedeni sıcak, ağzı acı, bevl rengi sarı ve kol damarı da dolu ve hızlı atar olmaktır. Balgam baskın olmanın alameti benzi ak ve semiz, bedeni ılık, kol damarı gevşek ve zayıf, bevl rengi ak olmaktır. Sevda baskın olmanın alameti bedeni siyaha mail, gövdesinde kıl uzun, bünyesi zayıf, bevl siyah ve sığ olmaktır. Bu itibarla her organ her şahsın bedenine göre tedavi edilmelidir. Cerrah olan kişi öncelikle ilmi ve ameli dürüst,

şefkatli, güler yüzlü, hocasının görüşüne göre giden, kendisini alçak gören ve başka hocaları yermeyen olmalıdır. İlm-i zahir denilen cerrahlık bir yanında uçsuz bucaksız umman denizi bulunan nakkaşlı evlerdir. Cerraóın eli uz olmalı, dört hıltı teşhis etmeli, masumu, genci ve yaşlıyı bilip gözeterek ona göre tedavi etmelidir. Cerrahlıkta yedikleri bir parmak bal ve mânâca bir tas zehirdir. İbni Sîná'nın kavline göre cerrahın ilmi ameliyle kıyııcı olmalıdır. Kuru ilaçlar için hangi eczanın sıcak, soğuk ve sıcak-kuru olduğunu; çekici ilaçların ne ile ve hangi tabiatla çekici olduğunu; yumuşatıcı ilaçların hangi tabiatla yumuşatıcı olduğunu; bitirici ilaçların hangi tabiatla bitirici olduğunu ve açıcı ilaçların da hangi tabiatla açıcı olduğunu bilmelidir. İbni Sîná'nın kavline göre bütün bunları teşhis etmeli ve bahar ilacı hangisidir, yaz ilacı hangisidir, güz ilacı hangisidir, üş ilacı hangisidir iyice bilerek ona göre iş yapmalıdır. Cerraóın alet ve edevatı gayet temiz olmalıdır. İlaç yaramayan ve çaresi olmayan dört yara olup dört yerdedir: beyin düşüğü, bağırsak düşüğü, bel kırığı ve mesane düşüğü.

İkinci bap tüm yaralar üzerinedir. Yara düz, doğru, yuvarlak, uzun, ucu dar veya geniş, bir parça eti alınmış veya derin olsun her birisinin ayrı ilacı vardır. Yaranın kanı tutulup biraz akıtılmalı, muhalif yemekten korunmalı, düğülcük(boğum) ise bükülerek tımar edilmelidir. Calinus'a göre yaranın üzerine la'l vurulduğunda sarık bulunmazsa faydası yoktur. Yuvarlak yaranın tımarı bitirici nesnelere vurularak olur, nasır varsa bitinceye dek ilaç yedirilir. Uzun ve derin yara dikilip aşağısı boş bırakılır. Bir ucu geniş bir ucu dar olan uzun yaranın geniş yanı dikilir, dar yanı bırakılır; eğer dar yan yukarı olursa o da dikilir. Kendi derin ağzı dar yaraya fitil vurulup üzerine çekici ilaçlar vurulur, bitirici nesnelere bağlı kalınmaz. İbni Sina'ya göre eğer yara ayaúda olursa iyileşinceye kadar düşüclüğü giderilmez, kolda olsa göğüsten giderilmez. Calinus'a göre bir yara kırk günde ucu yanar, seksen günde apseye(çıban) dönüşür. Yaranın yangını ve harareti çoksa soğuttuktan sonra tedavi etmek, soğuk yarayı ise ısıtmak gerekir. Yara sudan korunmalı, ısıtılmış zeytinyağıyla ıslanmış eski bir keten beziyle sarılmalı, hamama girip çıkınca yeniden sarılmalıdır. Bedende irin oluşması ilk olarak kılıç, bıçak ve oktan; ikincisi düşmek, taş ve çomaktan ve üçüncüsü hıtlara nesne hareketlenip bir uzva madde dökülmekten olur. İlaça cevap veren nasırlaşmış her cerahat vurulup açılmalı, ancak kış günlerinde açılmamalıdır; eğer açılırsa merhem-i zeyt veya merhem-i aselî ile yapılmalıdır. *Kan almak, dış çıkarmak ve sünnet etmek faslı*: Sünnet edici yiğit ve çok tecrübeli olmalı, kan almanın adımlarını iyi bilip ilmini, amelini, nasıl bağlamak ve neşteri nasıl tutmak gerektiğini üstadından iyi öğrenmeli, elini hayada gayet kararlı tutmalı, kan aldığı vakit de çok akıtmayıp isteğe göre yapmalıdır. Eğer kandan akıl giderse yüzüne ve hayasına soğuk su dökülmelidir. Sünnet etmek: eğer zeker derisi peliti yutuyorsa pelitin içeri girmesi için mil sokulup çekilmeli ve ondan sonra kesilip çevirilmeli ve külle veya sıcak sahtiyarla tutulmalıdır. Eger perdeli olursa o deri kesilmeli, dönmezse tırnakla yırtılıp iyice temizlenmelidir. Sünnetli doğmuşsa deri çekilmeyip biraz üzerinden kesilmelidir. Eğer çok kesilip kan durmazsa zekeri kasıktan sıkıca bağlanmalı ve sıcak gül ve tuzla tutulmalı; eğer durmazsa incir yaprağı güllü vurulup tutulmalıdır. Dış çıkarmak müşkül olup yukarı çekince çekilir, genellikle korkulu olmasa da aşağı çene korkuludur ve çene kavranarak çekilmeli ve yerine yumurta sarısıyla sıcak tuz vurulmalıdır; kan durmazsa kan bağlanmalı, kan kara ise kızıl oluncaya dek akıtılıp tutulmalıdır. Cerrahlığın kimden kaldığı sorulursa Eflatun-ı İlahîden kalmıştır cevabı verilmelidir. Bu bölümde daha sonra, başta çıkan yara ve irinlerin sebep, alamet ve ilaçları açıklanmış, şeker şerbeti, gül suyu veya elma suyu içirilmesi tavsiye edilmiş,

ameliyatın ve tedavinin nasıl yapılacağı uzunca ve detaylıca anlatılmıştır. Hastaya tavuk suyuyla erişte çorbası yedirilip ekşilerden sakınılacağı söylenmiştir. Karına bıçak veya kılıç dokunup bağırsak çıktığında yara büyük ve tazeyse hemen bağırsağın içeri konulması, eğer soğumuşsa yağının kesilip eritilmesi ve şarapla zeytinyağı kaynatılarak ılıyınca bir tas içinde bağırsağın yıkanıp yeniden içeri sokulması ve yaranın dikilerek irin ve suyun akması için altından bir delikcik konulması tavsiye edilmiştir.

Üçüncü bapta çok kısa olarak hanazir, urlar ve çıbanlar anlatılmıştır. Bunların hepsinin baştan peyda olduğu söylenmiş ve soğutucu ve kurutucu nesnelere yumuşatıcı ilaçtan sonra verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Dördüncü bap fıtık üzerinedir. Fıtık karının iki yanında bulunan bir ucu göğüste bir ucu kasıktaki iki kıkırdağın çok zorlama sonucu kasığın yanında uzaması, içeriden bağırsağın kasığa inmesi ve oradan hayaya inerek bekleyip geriye dönmemesi sonucu oluşur. Bazısında kıkırdak kopmayıp dış yanından iner ve bu genellikle küçük çocuklarda olur; bazısında yağ da iner. İkisi de fıtığa benzeyen bu durumu üstad iyi teşhis etmelidir. Öncelikle delik bulunarak bağırsak geri döndürülmeli, alt kısmı parmakla tutulup orada hazır bulunan birisince kısıp konulup kilitlemeli ve demirle delip iplik geçirilerek kısıp giderilmeli, daha sonra iğne yine o delikten döndürülüp üst derinin altından ipliğin iki ucu bir araya getirilip bağlanmalıdır. Delik büyük ise bir delikli kısıp, fayda vermezse iki veya üç delikliyle yapılmalıdır. Hasta sıcak yerde 30-40 gün yatmalı, iplik çürüdükten sonra yarası bitirilmelidir. Bokrat bu işi iplik yerine altın telle sıkıca bağlayıp kestiğini ve düğümün yanına eklediğini söylemiştir. İbni Sîna'ya göre hasta 34 gün iyice yatırılıp perhizle korunmalıdır.

Beşinci bap ok temrenleri üzerinedir. İbni Sîna'ya göre cerrah her memleketin adetiyle ok ve ok temreninin niteliğini araştırıp iyice anlayarak alet edevatı hazırlamalı ve ona göre işe girişmeli, her diyarı kendi diyarına benzetmemelidir ki o temrenler kolayca çıkıp ona göre tedavi edilsin. Memleketin tabiatını bilip teşhis etmelidir; çünkü bazısının oku kamyıldan, temreni bakırdandır, bazısı iki köşeli, bazısı üç köşeli, bazısı da çatal olur; bazısı balık oltasına benzer, bazısının okunun temreni kurşun, boynuz veya kemikdendir; bazısı zehirli; bazısı bir, iki, üç, dört veya beş çengelli olur bazısı dirgen gibi, bazısı burğu gibi, bazısı parmağı gibi yassı ve oransız, bazısı da zemberek gibi olur. Bütün bu temrenler iki türlü çekilir: biri doğru çekmek, diğeri bir yana itivermektir. Beyinde, yürekte, bağırsakta, akciğerde, karaciğerde ve mesanede olan yaralara iyileştiririm diyerek el atılmamalıdır; bunlardaki yaraları tedavi ederim diyen kişi açıkça yalan söylemiş olur. İbni Sîna'ya göre birkaç kere tecrübe edilmeli; ancak yarmakla çekmekle veya üzerine çekici nesnelere vurarak değil; bunların her birisi ayrı ayrı tecrübe edilmelidir. İlk nişan gözleri dumanlanma, ikincisi sürekli baş sallama, üçüncüsü karşısına doğru bakamamadır; buna göre teşhis edilip tecrübe edilmelidir. Zikredilen ok, tüfek ve zemberek akciğerde olduğunda ilk alameti sesi boğuk ve zor konuşur olmak, ikinci alameti öksürmede zorluk, üçüncü alameti ağızdan köpüklü kan gelmek, dördüncü alameti çok hışıltılı ses çıkarmak, beşincisi alameti de sürekli elle boğazı okşamaktır. Zikredilenler karaciğerde olduğunda ilk alameti ağızdan burundan çok kan gelmek, ikinci alameti yüzü gözü morarmak, üçüncü alameti tınakları kara ve soğuk olmak, dördüncü alameti boğazından kanla safra birlikte gelmektir. Zikredilenler bağırsakta olduğunda ilk alameti benzi sararmak, ikinci alameti dudakları mosmor olmak, üçüncü alameti hiçkırık tutmak, dördüncü alameti yere bakamamak, beşinci alameti sürekli sırtüstü yatıp yanına yatmamak, bir

yana dönememektir. Zikredilenler mesanede olduğunda ilk alameti baştan ayağa gövde sarı olmak, ikinci alameti bütün gövde şişip ayaklar dümdüz olmaktır.

Altuncu bap yılancık(ısırgı) hastalıkları üzerinedir. Isırgı dört dürlü olup bunlar balgamla úandan, safra ile kandan, sevda ile kandan ve yalnız ağır balgamdan olmaktır. Bunların hepsinde muhalif ahlátın buharı başa çıkar ve daha sonra bedene inip yayılır. Kimisi etle kemik arasına, kimisi damarla et arasına, kimisi etle sinir arasına ve kimisi de etle deri arasına iner. Isırgı çıktığında adı ısırgı, işledikten sonra ise madde olur. Etle kemik arasına inen madde, kemik sevda ya tabi olduğundan sevda ile kandandır. Etle sinir arasına inen madde kanla balgamdandır. Etle deri arasına inen madde kanla safradandır. Ağır balgamdan olan madde bedenın aşığıısına inmez, onun işi boğaz altında hanazir ve urdur; bunlardan hangisi aşığı inerse oylukta çıkar; İbni Sîna'ya göre tekrar boyunda çıkıncaya dek dişlerde ve kemikte çıkmaz. Daha sonra bunların alamet ve sebepleri açıklanmıştır: Ağır balgamdan olan madde belirlediğı vakit boynun şah damarının çevresinde veya kulak arkasında boyundan yana olur. Enseden belirlediğı vakit bir süre yanma, göğgerme ve kızarma olmadan belirir. Boynu tamamen toplayamadığı zaman irinlenmeye başlar. Onun tedavisi düşünceye dek çekici ve yumuşatıcı ilaçlar verilmesi, düştüğünde ise doğru deşilmeyip açık ve uzadıya deşilerek sonra da kurutucu ilaçlarla tımar edilmesidir. Sevda ile kandan olan maddenin nişan ve sebebi etrafının mor, sert, uyuşuk olmasıdır. Düştüğü vakit kanla koyu irin birlikte akar. İrini yenilmeyip bir gün koyu irin, bir gün kanla su akar, üstadlar onun elinden acizdirler. Onun ilacı soğutucu, kurutucu ve tutucu olmalı, yemeğı de ona göre olmalıdır. Eğer kemik veya sinire yakın olursa fitilini trementine bulaştırıp yaranın ağızı açılmalı; dikilemezse sarıkle ve yastıkla sarılmalıdır. Kemiğı parçalanıp çıkarsa hukne edilmelidir(huknenin tarifi verilmiş). Balgamla kandan olan maddenin nişanı önceden bir süre sızlamasıdır ve deşilmedir. Deşlemeli olduğunda belirsiz olduğundan başı görülmez; parmakla değildiğinde çok sıcak olmayıp bir iki günden sonra peynir suyu gibi kesik kesik olan irini bilinir. Orada kıl döner, yaranın ağızı dar ve içi boş olur, bir yeri bitip diğeri yer açılır, irini kokar. İrin güne göre türlü türlü olup adamı sayıklatır; yaşlı kişilerde çok olup kadınlarda da olabilir; iyileşip geri açılır. Belde, oylukta, dizde, incikde, topukta, ayağın başparmağında, dirsekte, yumruk arkasında, ensede, omurgada ve göğüste olur. Daha sonra bunun ilaç ve tımarı açıklanmıştır: Öncelikle eski mi yeni mi, ne zamandır olduğu, yazda mı kışta mı, baharda mı günde mi olduğu araştırılıp ona göre tedavi edilmeli ve hepsinin ilacının kürek dışında kurutucu ilaçlarla yapılacağı bilinmeli, küreğe ise yumuşatıcı ilaç verilmelidir.

Yedinci bap dübeylet(çıban, sivilce) üzerinedir. Dübeylet yanmış kanla sevdadan olup gayet müşkil olduğundan üstadlar aciz kalmışlardır. Ona müşhil gerektiğinden sadece cerrah işi olmayıp hakim ıslahı da gereklidir. O, gövdede etle damar arasında yürür ve çıktığı vakit bir yumurta kadar mosmor çıkar. Omuzdayken derhal topuğa iner, topuktayken koltuğa çıkar, koltuktayken oyluğa iner, oyluktayken yumruğa çıkar, yumruktayken dize iner ve bütün gövdeyi gezer. Tımarı öncelikle şerbet, hukna-yı müşhil ve kan almak olup müşhilden kesilmemeli ve yaraya çekici nesnelere vurulmalıdır. Daha sonra Calinus ve İbni Sîna'ya göre bir macun tarifi verilmiştir.

Sekizinci bap baştan ayağa tüm çıkıklar üzerine düzenlenmiş olup sırayla boyun kemiğı ve çıkığı, çene çıúığı ve yerine konması, köprücük çıkığı, omuz çıkığı ve yerine konması, kürek çıkığı, kürekle omuz arasındaki küçük yuvarlak kemik çıkığı, dirsek çıkığı ve yerine konması, bel çıkığı, tarak çıkığı, parmak çıkığı ve yerine konması, omurga çıkığı(domalmak, çökmek, birbiri

arkasına binmek, yanını kucaklamak şeklinde dört türlü çıkması; biraz vurunmak ve kalkarak yemek şeklinde iki türlü gevşemesi olur ve bu altısı da ölüme yakındır), tımarı ve ilacı, kuyruk çıkığı, oyluk çıkığı, alametleri ve yerine konması, diz çıkığı ve yerine konması, dizkapağı çıkığı, topuk çıkığı, ayak tarağı çıkığı anlatılmıştır. 26 fasıl halinde anlatılmış olan bu bölüm eserin ikinci en uzun bölümü olup tam 13 yaprak (26 sayfa) tutmaktadır. Müstakil bir konu oluşturacak kadar geniş olduğundan teşhis, tedavi ve ilaç ayrıntılarına girmedik.

Dokuzuncu bap baştan ayağa tüm kırıklar üzerine düzenlenmiştir. Kırıkların kimisi ufak, kimisi parça parça, kimisi yarık, kimisi uzun olur denildikten sonra bunların sebepleri, teşhisi ve tımarı üzerinde durulmuş, müteakiben de yerine koymak, sarmak ve yapışmak mümkün olan yerler açıklanmıştır. Kırılmış ve eğri kaynamış kemiğin teşhis ve tedavisi anlatıldıktan sonra da sırayla baş kırığı, kafa çöküğü, çene kırığı, burun kırığı, köprücük kırığı, kürek kırığı, boğaz kemiği kırığı, eyegi(kaburga) kırığı, omurga kırığı, omuz kırığı, bel kırığı, el tarağı kırığı, oyluk kırığı, dizkapağı kırığı, incik kırığı, topuk kırığı, ayak tarağı kırığı anlatılmıştır. 20 fasıl halinde anlatılmış olan bu bölüm eserin en uzun bölümü olup tam 20 yaprak (40 sayfa) tutmaktadır. Tıpkı çıkıklar bölümü gibi müstakil bir konu oluşturacak kadar geniş olduğundan teşhis, tedavi ve ilaç ayrıntılarına girmedik. Çıkıklar ve kırıklar üzerine düzenlenmiş bölümler toplam 33 yaprakla 90 yapraklık eserin üçte birini oluşturmaktadır.

Onuncu bap sadece tek yaprak olup kısaca hûrâ(yenirce, göyündürme) anlatılmıştır. Hûrâ safra ile yanmış kandan ve kanla yanmış sevdadan olur. Yanmış kanla safradan olan hurenin nişanı çok yayılması, kızarması ve burun, kulak ve soluk yerinde görülmesi olup tımarı çok zordur. Kanla yanmış sevdadan olan hurenin nişanı yumrulanması, mor olması, dürülüp sünger gibi olması, dudak ve dil, ökçede görülmesidir. Daha sonra Calinus ve Bokrat'tan görüş ve tedavi şekli verilmiş ve bir de ilaç terkibi tarif edilmiştir.

On birinci bap kabarcıklar, çıbanlar, dolamalar ve bunlara benzer hastalıklar üzerinedir. Bu bölümde Bokrat hekimin öğrencisi Yakub'a kabarcıklı hastaların durumuna göre ömür sürelerini belirttiği öğütleri verilmiş ve dâhis(dolama), çıban ve taun ilacı hastalığı anlatılıp bir ilaç terkibi ve tarifi verilmiştir.

İncelediğimiz nüshada 12-18. baplar atlanıp 19.baba geçilmiştir. Aradaki 12. bap baş ağrısı, 13. bap göz hastalıkları, 14. bap ciğer hastalıkları, 15. bap böbrek hastalıkları, 16. bap bağırsak hastalıkları, 17. bap mesane(kavuk) hastalıkları ve 18. bap mafsallık hastalıkları toplam yedi bap atlanmıştır. 47a-51a yapraklarda 11. bap anlatıldıktan sonra sekiz bap atlanarak 51a yaprağında 19.bap başlamaktadır. İncelediğimiz nüsha en hacimli ve tam nüsha olup arada eksik bir yaprak da bulunmamaktadır. Bu durum istinsah veya tercümeden kaynaklanan bir hat olmalıdır.

On dokuzuncu bap nikris(gut) zahmetleri üzerinedir. Nikris balgamdan olursa ilacı iki defa kusturmak, hukne etmek, bir kez surencan ve garikun tanesi vermek, balgam olur nesnelere ve ekşilerden uzak durmaktır. Eğer sevdadan olursa ilacı pişmiş aftimon vermek, ağır yemeklerden ve ekşilerden uzak durmaktır. Eğer kandan olursa ilacı başlıktan(iç dirsekteki aşağıdamar) kan almak, sirkencübin ve mâû'r-ummân vermek, hint hurmasıyla ishal etmek, hafif hukne yapmak, nilüfer yağıyla yağlamak, siyatikten kan almak ve kusturmak. Eğer safradan olursa ilacı safrayı pişmiş sarı helile ile ishal etmek; gitmezse sirkencübin veya gül suyu vermek ve su yerine arpa suyu içmektir.

Yirminci bap basurlar üzerinedir. Basurlar inebî, tûsî ve şakak olmak üzere üç türdür. İlacı baslıktan kan almak; gülyâğı, kafur ve afyondan birer dirhem döküp eleyerek karıştırmak ve merhem gibi olunca sürmektir. Tek yapraktan ibaret olan bu bapta daha sonra basura iyi gelen birkaç ilaç tarifi daha verilmiştir.

Yirminci birinci bap tenasül uzvu, yani cimadan kesilen kişilerin hastalıkları üzerinedir. Birkaç cümle tutan bu bölümde "cimada zayıflık beyin, yürek, ciğer ve husyelerdeki zaafıtan olur. Zaaf dimağdansa ilacı eyaricle ayıklamak ve itrifil-i kebir macunu vermektir. Yürektense elma suyu ve devaü'l-misk macunu vermektir. Ciğerdense bezr-i nebeviye veya sakangur cüvarişi macunu vermektir. Eğer zaaf husyelerdense lüub macunu vermek, hukne etmek, ekşilerden sakındırmak, su yerine bal şerbeti içmek ve kokulu, sevdalı aşlar yemekdir

Yirminci ikinci bap iki yapraklık kısa bir bölüm halinde istiskâ(vücutta su toplanması) hastalıkları üzerine düzenlenmiştir. Önce istiskânın zikkî, tıblî ve lahmî olmak üzere üç türü olduğu bildirilerek bunların hangi sebeplerden geliştiği kısaca anlatılmış ve daha sonra bunlara karşı etkili olduğu kabul edilen birkaç ilaç terkiibiyle tarifleri verilmiştir.

Yirminci üçüncü bap üç yapraklık kısa bir bölüm halinde hummâ(sıtma, ısıtma) hastalıkları üzerine düzenlenmiştir. Isıtmanın önce kalbe, oradan da bedene erişen bir hararet olduğu söylenip kalpte, damarda ve ciğerde olmak üzere üç türlü olduğu belirtilmiş ve daha sonra hummânın günlük oluşma şekilleri ve buna karşı etkili olduğu bilinen ilaç terkip ve tarifleri verilmiştir.

Yirminci dördüncü bap tüm kemikler üzerinedir. "Başın kafası 2 parça kemik, çene 2 parça, diş 32 tane, enek(gerdan) 8 parça, göğüs 7 parça, bağır 4 parça, yan başı(uca, sağrı) 6 parça, eyegü(kaburga) 15 parça, omurga 24 parça, iki pazı ve iki kol 4 parça, iki el parmakları 78 parça, iki oyluk ve iki ayak 4 parça, tarağı parmaklarıyla 78 parça olup tüm kemikler 318 parça; bazılarına göre 16 adaleyle 344 parçadır. Daha sonra vücuttaki hangi uzvun hangi hilttan yaratıldığı anlatılıp bunların birbiriyle nasıl ilişki içinde buldukları açıklanmıştır.

Yirminci beşinci bap tüm damarlar ve sinirler üzerinedir. Damarlar 366, şerâyîn (atardamarlar) 74 şube, sinirler de 436 tanedir. Bütün damarlar 440 adet olup hakimler bu damarlardan kan almak için 32 damarı seçmişlerdir. Bu bapta bedenden kan alma şekli tarif edilip kan alınan 32 damar ayrıntılıca anlatılmıştır. Bu damarlar baş damarı, el damarı, kaş yanındaki damar, ense damarı, tulun(şakak) damarı, kulak arkasındaki damar, göz pınarı damarı, burun damarı, dudak içindeki iki damar, dilaltındaki damar, boyundaki damar, sağ kolda baş damarı, gövde damarı, ekhal damarı altındaki baslık damarı, baslık damarı altındaki damar, başparmak üstündeki damar, küçük parmak üzerindeki damar, iki topuk üstündeki damar ve iki tarak üstündeki damar olup bunlardan kan alınma şekli ve alınan kanın hangi hastalıklara iyi geleceği de ayrıca açıklanmıştır.

Yirminci altıncı bap tüm yakılar üzerinedir. İbni Sînâ, Calinus ve Bokrat'a göre tüm kırık ve çıkıklara iyi gelen 14 yakı terkiibi ve tarifi verilmiştir. Bu yakıları hazırlamada kullanılan droglarla bunların bedende vurulduğu yerler ayrıntılıca anlatılmıştır. 2,5 yaprak tutan bu bölümde zengin bir drog listesi görülmektedir.

Yirminci yedinci bap tüm merhemler(melhem) üzerinedir. Sırayla baselikon, zencefre, zengâr, esved, rasâs, nûra, nahl, mukl, şeş, sirke, hiyarek, uyuz, kel baş için, kıl çıkarmak için, rüsül ve mısırî(kulak ve burun için) merhemlerini hazırlamak için gerekli droglar ve terkipleri verilmiştir.

Yirminci sekizinci bap tüm yağlar üzerinedir. Sırayla ferfiyyun, Calinus yağı, donmayan yağ, turp yağı, laden yağı, laksat yağı, sezâb yağı, mistaki yağı, hasek yağı, cimâ yağı, yılan yağı ve göz ağrısı için olan yağ terkipleri ve endikasyonlarıyla birlikte açıklanıp anlatılmıştır.

Yirminci dokuzuncu bap tüm zerurlar(eski yaraları iyileştirici) üzerinedir. 11 adet zerur drogları, endikasyonları ve terkipleriyle birlikte kısaca açıklanıp anlatılmıştır.

Otuzuncu bap tüm macunlar ve terkipler üzerinedir. Sırayla ma'cûn-ı yâkûtî, cüvâriş, devâ-yı misk, devâ-i kibrit, felunniyâ-i fârisî(kulunç giderici), felunniyâ-i rûmiyye, terfil-i kebîr, terfil-i şagîr, râvend-i çînfî, eyâric-i faykara, uskun, sakangur, ciğer tazeleyici, Süleymânî, İskender Şah, ekber, mali frenc, cüvâriş-i Calinus, bellût, tiryâk-i fârûk, kursu 'l-efâî, şarâbü'l-astukodus, şarâbü'l-şahtere, şarâbü' dînârî, şarâbü' unnâbî, şarâbü' sefercül şarâbü'l-âs, şarâbü't-tîni'l-mübîn adlı macunlar terkip ve endikasyonlarıyla birlikte anlatıldıktan sonra "bâb boğaz illetlerin beyân ider" başlığı altında alametler belirtilmiş ve dil ve kulakta beliren rahatsızlıklar için birkaç ilaç tarifi verilmiştir. Daha sonra saç yıkamak, yüze kızıl renk vermek, yüzü güzelleştirmek, şişmanlamak, baş ağrısını gidermek, nâzile gidermek, basur gidermek için yapılacak işlemlerle ilgili ilaçlar tarif edilmiş; soğan, sarımsak, hüdhüdün iyi geldiği yerler anlatılmış, diş kiri, gövdedeki behak ve sağ gözde sebel için tedavi şekli gösterilmiştir. Daha sonra diş etleri, hayvanlardan insanlara faydalı olan çeşitli organ ve müştemilatı uzun uzadıya anlatılmış ve devamında "kuşları beyân ider" başlığıyla çeşitli hastalık ve rahatsızlıklara kuş orgaları ve müştemilatından gelen faydalar anlatılmıştır. Akabinde de insanı akrep, yılan, yengeç, böcek sokma veya ısırmasında yapılacak tedavi ve insanın bazı rahatsızlıklarında izlenmesi gerekli yollar tarif edilmiştir. Sonrasında yılan ve akrep sokması, köpek ısırması, diş ağrısı, süt kesilmesi, ağız kokması, göbek burması, baş ağrısı, iç ağrısı ve ishal, içten kan gelmesi, safra çıkması, erliğin olmaması gibi çeşitli rahatsızlıklara karşı ağaç yapraklarından yapılan ilaçlar ve tedavi şekilleri anlatılmıştır. Sonlardaki birkaç yaprakta da ayrıca 18 adet macun terkiibi daha verilmiştir.

Cerrah Mes'ûd'un Terceme-i Hulâsa-i Tıbb adlı bu eseri 90a yaprağında bitmektedir. Daha sonra gelen 15 yaprakta ise kitaba sonradan eklenen ilaç terkipleri, dualar ve bazı faydalı bilgiler bulunmakta olup kitap 104a yaprağında son bulmaktadır.

Kaynakça

Nasr, Seyyid Hüseyin, İslam ve İlim, (çev. İlhan Kutluer), İnsan Yayınları, İstanbul 1989

Şehsuvaroğlu, Bedii N., *Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri*, İÜ Tıp Fak. Mecmuası, C.20, S. 1, (1957), ss. 78-93; ay. Şair ve Hekim Ahmedî (hayatı ve Eserleri), İÜ Tıp Fak. Mecmuası, C.16, S.4 (1954).

Şehsuvaroğlu, Bedii N. vd., *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984

Süveren, Kenan-Uzel İter, *İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış, Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2, İstanbul, 1988, ss 126-142

Şeşen, Ramazan, *Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve 15.yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları, Tıp Tarihi Araştırmaları-5*, İstanbul, 1993, ss. 11-20.

Tokaç, Mahmut, *İlk Dönem(14-15.yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Deriler, -Doktora Tezi-, İÜ SBE Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, İstanbul 2000*